

Софії Київській – 1000 років

і це не «вчена фікція», а історична реальність

У кого, здавалося б, виникне сумнів у тому, що Софія Київська, створена у першій половині XI ст., є пам'яткою 1000-річної давнини? Інша річ, що існує істотний нюанс у такому датуванні, що полягає в проблемі: коли ж точно засновано і побудовано Софію? Адже одні літописи датують заснування Софії 1017, інші – 1037 р. Ця хронологічна розбіжність у літописних записах спричинила майже 200-річну наукову дискусію, яка, втім, ніколи не «виводила» створення Софії за межі княжіння Ярослава. Це й зрозуміло, адже вчені передусім керувалися «канонічними» свідченнями літописів про створення Софії Ярославом. Але якщо «спитати» у самої Софії, коли і ким вона заснована, можна отримати дещо іншу відповідь. Багаторічне комплексне вивчення історії, архітектури, монументального живопису і написів-графіті собору дозволило мені висунути і обґрунтувати концепцію закладення Софії в 1011 р. за князя Володимира Великого, а завершення собору в 1018 р. за його сина Ярослава Мудрого. Ця концепція оприлюднена мною в кількох наукових монографіях, численних статтях, виступах на конференціях, захищена в кандидатській і докторській дисертаціях. Та варто було поставити під сумнів достовірність літописних записів, і по-іншому поглянути на історію створення Софії, як я стала мішенню для не завжди етичних критичних випадів, передусім з боку академіка П. Толочка. Прикладом цього є його публікації останніх років, особливо стаття «Тысячелетие Софии Киевской: реальность или ученая фикция?» в тижневику «2000» від 19 – 25 березня №11 (502). Вже сама назва публікації говорить про те, як П. Толочко оцінює наукові побудови опонентів, позаяк я не перша, кому ставиться в провину «ученая фикция» (див. наприклад його публікації: Древнерусская народность: историческая реальность или научная фикция// Культурное наследие Российского государства. – СПб., 2003; Крещение Ярополка Святославича: историческая реальность или ученая фикция?// Византийский временник. – 2004. - №63; Редакция Повести

временных лет игумена Сильвестра: историческая реальность или ученая фикция?// Ruthenica. – 2008. – Вип.7).

Не пам'ятаю, хто з великих сказав приблизно таке: вчені ретельно споруджують будови власних гіпотез, і не дай Боже вийняти хоча б один камінь з цих побудов, особливо якщо цей камінь наріжний. Таким без перебільшення наріжним каменем науки про Софію є її датування і тісно пов'язане з ним питання князя-замовника собору. Адже якщо вилучити цей камінь з традиційних наукових побудов щодо Софії – доведеться багато-що переглядати. Мабуть, цим можна пояснити ту нездорову ситуацію, що склалася сьогодні довкола проблеми датування Софії. Пристрасті розпалило рішення 35-ї Генеральної конференції ЮНЕСКО (жовтень 2009 р.) про внесення 1000-річчя заснування Софії до календаря пам'ятних дат на 2011 рік. 4 лютого 2010 р. заповідник, що прийняв та ініціював (з відповідною аргументацією) для святкування на рівні ЮНЕСКО нове датування Софії, презентував його на представницькому круглому столі як свою офіційну концепцію. Сюди запросили також наших основних опонентів - П. та О. Толочків, проте вони не з'явилися. Щоправда з їх оточення були присутніми численні супротивники нового датування Софії і вже тоді стало ясно, що в ситуації, яка склалася, наші опоненти категорично відмовляються від усяких спроб нас почути. Тож попри наші сподівання, толерантного обговорення проблеми не получилось. Апогеєм протистояння стало проведення нашими опонентами 7 квітня 2010 р. власного круглого столу, ініційованого Інститутом пам'яткоохоронних досліджень. Знаючи настрої (а відтак – і наміри) своїх опонентів, ми не прийняли їхнє запрошення на круглий стіл, і не дарма: він, як свідчать його учасники а також матеріали, що потрапили в Інтернет, разуче нагадував погромницькі академічні розбірки з інакомислячими за тоталітарних часів. Відтак на цьому зібранні нове датування Софії було піддано нашими супротивниками анафемі з брутальними випадками проти мене і моїх колег і навішуванням на нас усіляких ярликів. Ось вердикт цього круглого столу: «висловити категоричну

незгоду з «новим датуванням» Софійського собору». Про що ж можна було говорити? Та й чи треба? До речі, напередодні проведення круглого столу ми, враховуючи серйозність, багатоаспектність та спірність проблеми, запропонували своїм опонентам вести не емоційні словесні дебати (які вже були і виявилися безрезультатними), а перенести дискусію в площину наукових публікацій, що дасть можливість, як сподіваємося, толерантно, об'єктивно та виважено виявити рівень і якість доказовості аргументів обох сторін. Саме в цьому ключі пропонується до обговорення дана публікація.

Передусім зазначу, що в газеті «2000» моє обґрунтування нової версії історії створення Софії Київської П. Толочко виклав дуже поверхово і хибно (радше – викривлено), завершивши свої декілька рядків словами: «Вот и все аргументы, которыми располагала Никитенко в конце прошлого столетия для обоснования собственной версии о непричастности Ярослава Мудрого к строительству Софии Киевской и нового города. Конечно, не густо. И очень сомнительно». Насправді те, на що мій опонент націлює свою критику, - зовсім не єдині, та й не головні мої аргументи, вони – окремі ланки цілісної концепції, що, взаємно підтверджуючи одна одну, будують її. Виривати їх з єдиного контекста є методологічно хибним, це – недозволений у науковій логіці прийом. Адже, щоб правильно зрозуміти якесь явище, потрібно побачити всі його сторони, всі аспекти у їхньому взаємовідношенні.

Мій опонент або замовчує, або не дає собі звіт у тому, що головне, стрижньове у моїй концепції – це ті унікальні дані, які містить у собі сама Софія. Ними, на моє переконання, треба було заповнити ту лакуну, що існувала в дослідженні проблеми датування Софії. Саме тому всебічному комплексному аналізу собору як пам'ятці, народженій конкретною історичною ситуацією, присвячена лєвова частка моїх наукових праць. Зрозуміло, що не ігнорую я й писемних джерел, передусім літописів, до яких апелюють мої опоненти, вважаючи єдино можливим дотримуватися вказаних в них дат заснування Софії.

Що ж говорять літописи про час заснування Софії?

Вони називають дві дати: Новгородський перший літопис (НПЛ) датує заснування Софії 1017 р., Повість временних літ (ПВЛ) – 1037. Старший список НПЛ (Синодальний) датується XIII – XIV ст., молодший (Комісійний) – серединою XV ст. «Повість временних літ» – прийнята в науці назва літописного зводу, створеного на початку XII ст. ПВЛ дійшла до нас у двох редакціях (другій і третій). Друга редакція читається у складі Лаврентіївського літопису (1377 р.) та кількох пізніших списках. Третя редакція міститься у складі Іпатіївського (XV ст.) і Хлебніковського (XVI ст.) літописів. Тобто найбільш ранні літописи, що збереглися, віддалені від часу створення Софії трьома – чотирма сторіччями.

НПЛ старшого ізводу (Синодальний список) повідомляє:

*під датою 1017 р. : «Ярославъ иде к Берестию. И заложена бысть святая София Киевѣ»*¹.

*під датою 1037 р. : «Заложи Ярославъ город Киевъ, и церковь святыхъ София»*². Тобто про закладення Софії в Синодальному списку говориться двічі з різницею в 20 років.

НПЛ молодшого ізводу (Комісійний список) наводить такі записи:

*під датою 1017 р. – повторення запису Синодального списку*³.

*під датою 1037 р. : «Заложи Ярославъ город Киевъ, и церковь святыхъ Софѣя сверши»*⁴. Отже, у порівнянні з більш раннім Синодальним списком у Комісійному додано слово «сверши», чим обидві звістки під 1017 и 1037 р. штучно приведені переписувачем у логічний взаємозв'язок. На спірну думку О. Толочка, дата 1037 р. «непосредственно заимствована из ПВЛ»⁵.

У ПВЛ під датою 1037 р. наводиться запис: “Заложи Ярославъ городъ великый, у него же града суть Златая врата; заложил же и церковь святыхъ Софѣя, митрополью, и посемь церковь на Золотыхъ воротѣхъ святое Богородице Благовѣщенье, посемь святого Георгия монастырь и святыхъ Ирины...”⁶.

Як бачимо, літописні звістки про час заснування Софії – плутані і суперечливі. Дискусія довкола літописних дат давно увійшла в глухий кут,

наведені, здавалося б, усі можливі аргументи за і проти. Ось які контрдоводи (і вельми переконливі!) традиційно висувають опоненти один проти одного, фактично спростовуючи обидві дати.

Дата НПЛ (1017 р.) не відповідає історичній ситуації, що склалася наприкінці правління Володимира – на початку княжіння Ярослава. Напередодні смерті Володимира, який помер у 1015 р., Ярослав, що сидів у Новгороді, відмовився платити данину батькові, і той зібрався в похід на Ярослава, але занедужав і помер. Між нащадками Володимира розпочалася кривава війна за владу, в ході якої Ярослав, вперше посівши київський стіл наприкінці 1016 р., володів ним півтора року. Аби розпочинати в 1017 р. таку грандіозну справу, як будівництво Софії, потрібні були колосальні кошти і попередня заготівля величезної кількості будівельного матеріалу. А в тих непевних умовах у Ярослава не було твердої гарантії в своїй перемозі. Вже 22 липня 1018 р. Ярослав, після нищівної поразки на Бузі від польського князя Болеслава Хороброго і його зятя – свого брата Святополка (відомого під прізвиськом «Окаянний»), втік у Новгород, а Київ 14 серпня захопили Болеслав і Святополк. Хоча в 1019 р. Ярослав знов утвердився в Києві, до 1026 р. йому довелося вести важку боротьбу з іншим братом – Мстиславом Чернігівським. Таким чином, початок княжіння Ярослава був несприятливим для будівництва Софії.

Дата ПВЛ (1037 р.), що стала хрестоматійною, є умовною, бо під нею згадується звершення Ярославом усіх його будівельних акцій, які неможливо було здійснити за один рік. Історики давно дійшли переконання, що запис під цим роком є не фіксацією історичного факту, а панегіриком Ярославу, що підсумовує всі його заслуги. Про недостовірність повідомлення про заснування Софії в 1037 р. свідчить вже сам той факт, що наприкінці цього ж запису говориться про Софію як про давно діючий храм, в якому функціонує створена Ярославом бібліотека і **«обычныя пѣсни Богу въздають в годы обычныя»**.

Тепер зупинимося на питанні тендеційності літописних звісток. Як відомо, літописи дійшли до нас не в цілісному авторському тексті. Це складні збірки чи зводи (компіляції) різножанрових матеріалів, що не лише переписані, але виправлені та доповнені поколіннями літописців, якими за класичним визначенням визначного дослідника літописів О. Шахматова, «управляли политические страсти и мирские интересы». Але ще задовго до Шахматова патріарх російської історіографії М. Полевой звернув увагу на неправдоподібність літописних звісток про характер, діяльність і долю руських князів, синів Володимира Святославича. Передусім це стосується Ярослава, який, відзначаючись жорстоким, підступним і нерозбірливим у засобах характером, неправдиво представлений у літописах взірцевим правителем⁷. Подібні судження про літописання часів Ярослава зустрічаємо у багатьох істориків, зокрема у відомого українського вченого В. Ляскоронського, який вважав, що будувати на підставі недостовірних літописних свідчень Ярославової доби «какие-либо твердые научные выводы нет никакой возможности»⁸.

Цікаво, що скепсис відносно достовірності літописних звісток висловлюють також О. і П. Толочки. Наприклад, у своїй спільній книжці «Київська Русь» вони зазначають: «Основними джерелами з історії Київської Русі й по сьогодні залишаються літописи. На жаль, до наших днів вони дійшли не в своєму первісному вигляді, не такими, якими їх було написано в часи давньоруські, а в пізніх списках, що датуються або кінцем XIV або, переважно, XV-XVII ст... Таким чином, серйозною помилкою було б вважати, що літописи склалися винятково очевидцями подій і під відповідними роками зафіксовано «справжню» історію»⁹. Що ж стосується літописної статті 1037 р. вони пишуть: «При тому, що до статті 1037 р. часто ставляться як до звичайного літописного «року», очевидно, що насправді це – панегірик Ярославу»¹⁰. При всьому цьому О. Толочко, суперечачи сам собі, стверджує, що це «несколько не умаляет источниковедческой ценности сообщения». Натомість дата заснування Софії, наведена в НПЛ – 1017 р.,

визнається О. Толочком помилковою: «Итак, «ранняя» дата, представленная в НПЛ, есть результат какой-то ошибки». Услід за О. Шахматовим він вважає цю помилку суто текстологічною, що виникла «в результате текстуального или хронологического сбоя, произошедшего в процессе сложения НПЛ или ее источника». Далі він пропонує вельми надумане, а тому непереконливе пояснення такої «помилки»: мовляв, про час заснування Софії Київської новгородському літописцеві могло бути відомим лише те, що її заклав Ярослав. Оскільки ж у Псковському Апостолі 1307 р. днем освячення Софії Київської названо 11 травня, а воно припадає на неділю в 1018 р., то літописець, зметикувавши, що закладення собору має передувати його освяченню, відсунув це закладення на один рік назад і отримав 1017 р. Отака, як вважає О.Толочко, «нехитра арифметика» начебто і призвела до появи дати 1017 р.¹¹

Тим не менш, останнім часом, намагаючись перекреслити запропоновану мною більш ранню за літописні дату виникнення Софії, обидва Толочки в своїх виступах у ЗМІ та в листах до різних урядних інстанцій з приводу неможливості, на їхнє твердження, відзначати в 2011 р. 1000-річчя Софії, наполягають на необхідності дотримання «усталених» літописних дат як єдино можливих. Передусім вони відстоюють 1037 р.: О. Толочко вважає цей рік найбільш вірогідною датою заснування Софії, П. Толочко – завершення її.

А як я пояснюю наявність у літописах двох дат заснування Софії – 1017 і 1037 р.? Перш за все – про дату 1017 р., що за словами О. Толочка, є «результатом какой-то ошибки». Та чи була насправді «помилка»? Як показав О. Шахматов, НПЛ виникла в 1017 р. у зв'язку з рішенням новгородської влади вписати в літопис Ярославову грамоту, дану ним наприкінці 1016 р. «посадившим его на великое княжение новгородцам»; ця грамота, що визначала їх вільності, зберігалась у Новгороді як святиня¹². Текст цієї грамоти (Правди Ярослава) читається в НПЛ під 1016 р. Зазначимо тут важливий момент, а саме те, що одразу після викладення тексту грамоти

наводиться повідомлення про дві інші події, записане під 1017 р.: похід Ярослава до Берестя і закладення ним Софії. Логічно думати, що всі три записи є взаємопов'язаними та існували в НПЛ від часу її виникнення, тобто з 1017 р. як повідомлення про перші великі діяння Ярослава в сані київського князя. У такому разі дата 1017 р. – зовсім не текстуальна помилка, що нібито виникла в результаті неодноразового перепрацювання літописного матеріалу.

Але що змусило Шахматова гадати, що ця дата виникла помилково, через невправну текстологічну роботу літописців і сконструювати для її пояснення цілу громіздку побудову? Річ у тім, що він виходив з переконання у правомочності дати 1037 р., присутній уже в реконструйованому ним Найдавнішому Київському зводі 1039 р., що виник при Софії Київській. Як небезпідставно вважав Шахматов, цей Київський звід, копія якого була виготовлена для новгородського князя чи владика, було покладено в основу Новгородського зводу 1050 р., що виник у зв'язку з побудовою Софії Новгородської; при цьому в Київський звід було вставлено звістки Новгородського літопису. Шахматов гадав, що скорочуючи свій київський оригінал, починаючи з княжіння Ярослава, новгородський літописець XI ст. навів поспіль три звістки: битву з печенігами, закладени Софії і похід Ярослава до Берестя, причому «без ближайших хронологических определений». А вже при наступній літописній роботі в XII ст. новгородський літописець «недоумевая, куда их отнести», помилково помістив всі три звістки під один рік – 6525 (1017). Дещо згодом наступний літописець розділив «скопившиеся под 6525 годом известия, выпустил второе из них – о нападении печенегов на Киев»¹³.

Гіпотеза Шахматова пояснює наявність в НПЛ старшого ізводу двох записів про заснування Софії Київської – під 1017 і 1037 р., проте аж ніяк не пояснює невправну роботу новгородського літописця XI ст., що мав у розпорядженні Найдавніший Київський звід з проставленими у ньому датами битви з печенігами і заснування Софії, а також не пояснює наступні нагромадження помилок у новгородському літописанні. Я не схильна

вважати присутність у НПЛ старшого ізводу двох дат заснування Софії результатом незграбної, суто механічної, текстологічної роботи. Тут, радше, зіграв роль ідеологічний чинник, оскільки для новгородської еліти, з одного боку, важливо було акцентувати роль Ярослава як свого князя в цій важливій акції, чим утвердити першість Новгорода, з іншого, - їй треба було ввести новгородську історію в загальноруський контекст. Але Шахматову дата 1017 р. здавалася недостовірною вже через те, що з тексту ПВЛ випливає нерозривний зв'язок двох подій – напад печенігів на Київ у 1036 р. і закладення в наступному 1037 р. на місці битви з ними Софії: **«Печенѣзи приступати начаша и сступишася на мѣстѣ, идеже стоить нынѣ святая Софѣя, митрополя Русьская; бѣ бо тогда поле внѣ града»**¹⁴. Це і є головний аргумент Шахматова на користь дати 1037 р.

Таке сприйняття розглядуваних літописних звісток є цілком виправданим для часів Шахматова, а от для історика, що пише на початку XXI ст., - ні. Результати археологічних досліджень давно спростували достовірність літописного повідомлення під 1036 р., оскільки та територія Києва, де виникла Софія, не була в описуваний час «полем внѣ града», а являла собою заселений і укріплений вже в X – на початку XI ст. міський район. Цього висновку дійшов, до речі, сам П. Толочко у виданні 1981 р. «Новое в археологии Киева»¹⁵, і я послалася на нього у своїй монографії¹⁶. Проте вже в своїй книжці «Ярослав Мудрий» (2002) П. Толочко, полемізуючи зі мною, зміщує акцент: виявляється, що «територія ця обживалася киянами перед тим, як була зведена нова кріпость, але міської регулярної забудови тут у 1017 році ще не було. Це, очевидно, й дало підставу літописцю назвати місце битви «полем вне града»¹⁷. Але таке трактування суперечить і тексту літопису, і середньовічній (та й пізнішій) тактиці ведення бою на вільному від усілякої забудови місці, на полі поза містом. Адже битва – це продумане шикування війська, чіткий маневр, а не біг з перешкодами. У літопису сказано, що перед боєм **«Ярославъ выступи из града, и исполчи дружину, и постави Варягы посредѣ, а по правѣи сторонѣ Кыяне, а на лѣвѣмъ**

крилѣ Новгородци. И сташа пред градомъ»¹⁸. Як можна було серед будівель так розмістити військо і розгорнути його маневр? Тому тлумачення П. Толочка прийняти неможливо.

Відтак вважаю, що обидва тенденційних літописних записи, що вийшли з-під пера книжників Ярослава, різняться між собою двадцятьма роками, оскільки не фіксують історичного факту, а відображують намір приурочити створення Софії до правління саме цього князя. Ярослав посів київський стіл не за заповітом батька, а в результаті гострої боротьби з іншими нащадками Володимира. В цих умовах Ярославу важливо було заявити про себе як про легітимного правителя, найбільш гідного наступника князя-хрестителя Русі. Тому головним діянням Ярослава представлено будівництво ним Софії - «митрополії руської». Літописання відбило початковий і завершальний етапи формування цієї доктрини: в більш ранньому Новгородському зводі проступає намір приурочити заснування Софії до вокняжінні Ярослава в Києві, а ПВЛ, що відобразила наступний етап літописної роботи, згадує заснування Софії в панегірику Ярославу, що прославляє всі його заслуги. Ось чому літописні дати заснування Софії «прив'язані» до головних віх княжіння Ярослава в Києві: 1017 р. – до появи його тут наприкінці 1016 р. з Новгорода, а 1037 р. – до перетворення Ярослава в 1036 р. на самодержця Русі після смерті Мстислава Чернігівського і заточення в темницю другого брата – Судислава Псковського. Значить, не можна спиратися на недостовірні літописні дати в розв'язанні питання про час створення Софії.

Натомість інші давні джерела – «Слово про Закон і Благодать» Іларіона і хроніка Титмара Мерзебурзького свідчать на користь висновку про виникнення Софії за часів Володимира. Автор «Слова» Іларіон – перший київський митрополит- «русин» (тобто русич) – був сучасником появи Софії. Він згадує її (**дом Божий великий святыи Его Прѣмудрости**) в спеціальному пасажі, присвяченому прославленню будівельної діяльності Володимира і Ярослава. Звертаючись до Володимира, Іларіон говорить, що

Ярослав «недоконьчаная твоа наконьча, акы Соломонь Давыдова, иже дом Божий велький святыи Его Прѣмудрости създа»¹⁹.

У науці вже давно помічено Д. Айналовим, що в «Слові» Іларіона збереглося свідчення про завершення Ярославом починання його батька Володимира у створенні Софійського собору, подібно до того, як Соломон завершив справу свого батька Давида в створенні Єрусалимського храму.

Зазвичай вважають, що «Слово» виникло не раніше 1037 р., посилаючись на згадування в ньому будівництва Ярослава, датованого в ПВЛ 1037 р.²⁰ Неважко помітити, що таке датування «Слова» спирається на умовну літописну дату. Для більш точного датування «Слова» потрібно враховувати його богослужбову специфіку. «Слово» – це церковна проповідь, складена згідно канонам, відповідно певній події церковного року. Відомий фахівець з давньоруської літератури М. Розов визначив, що «Слово» написане на два євангельських тексти, які читалися на Великдень і Благовіщення. Орієнтуючись на запропоновані в науці ще в ХІХ ст. хронологічні межі створення «Слова» (1037-1050), М. Розов виснував, що ця урочиста проповідь була виголошена Іларіоном 26 березня 1049 р., коли Великдень припав на другий день після Благовіщення²¹. Хиткість знайденої дослідником дати полягає в тому, що в 1049 р. Благовіщення припало не на Великдень, а було відзначено напередодні його.

Літургійний лейтмотив «Слова», в основі якого лежать великодні і благовіщенські читання, свідчить про те, що відпочатку воно було приурочено до повного збігу цих свят – Кірію-Пасхи. Вважати вслід за П. Толочком, що «Слово» могло прозвучати в будь-який інший день, заважає та обставина, що такі проповіді склалися цілеспрямовано, оскільки розглядалися як складова частина святкової літургії. Оскільки за Ярослава Кірію-Пасха випала лише одного разу – 25 березня 1022 р., ця дата, на моє переконання, і позначає час появи «Слова»²². Вразливе місце такого датування П. Толочко вбачає в тому, що воно протирічить згадуванню наприкінці «Слова» онуків і правнуків Володимира²³. Але при цьому історик

не бере до уваги ту обставину, що вже за Ярослава, який княжив 35 років, «Слово», як це практикувалося Церквою, могло прозвучати не одного разу, а значить, редагуватися до тієї чи іншої нагоди. Відомо, що «Слово», як візирець високого красномовства, використовувалось сторіччями, тому і дійшло до нас у кількох редакціях і десятках списків, зберігши, втім, свою літургійну основу. Відтак панегірик Ярославу як благовірному князю, що читається наприкінці «Слова», міг бути приєднаний до основного тексту в zenіті його правління. Проте вперше «Слово», як це впливає з його тексту, могло прозвучати саме в 1022 р. Ось чому Іларіон не згадує Георгіївську та Ірининську церкви, які були закладені згідно ПВЛ в 1037 р.– їх в час створення «Слова» ще не було. Близькістю «Слова» до часів Володимира можна пояснити те, що Іларіон просить його помолитися за своїх підданих, якими він правив: **«Помолися о земли своей и о людех въ нихъ же благовѣрно владычествова»**²⁴. Ці піддані Володимира ще добре пам'ятають його справи: **«Твоя бо щедроты и милостыня и нынѣ в человецѣхъ поминаемы суть»**²⁵. Зрозуміло, що сучасники Володимира, про яких в «Слові» говориться як про живих, були очевидцями створення Софії, отже Іларіон, хоча й був сподвижником Ярослава, не міг замовчати загальновідомий тоді факт причетності Володимира до її будівництва. Все це приводить до висновку, що Софія, згадувана в «Слові» як побудована церква, до того часу **«дивна и славна всѣмъ округниимъ странамъ»**²⁶, функціонувала ще до 1022 р.

Не менш важливим є свідчення німецького єпископа Тітмара Мерзебурзького, який в своїй хроніці записав: **«Архиепископ этого города с мощами святых и прочим церковным благолепием устроил Болеславу и Святополку почетную встречу в монастыре св. Софии, который, к сожалению, в предшествующем году подвергся пожару»**²⁷. Йдеться про вищезгадане взяття Києва 14 серпня 1018 р. військом польського князя Болеслава Хороброго і його зятя Святополка Володимировича. Компетентний у європейських справах Тітмар (пом. 1018) записав це

свідчення зі слів своїх земляків – саксонських рицарів, що входили до війська Болеслава, причому одразу по їх поверненню на батьківщину, після чого незабаром помер. Його хроніка, що зберігалася в оригіналі до пожежі Дрездена в 1945 р., високо поцінована в науці як джерело руської історії. Тітмар надійно зафіксував факт існування в Києві в 1017/18 рр. Софійського монастиря (отже – і його однойменного головного храму), що був резиденцією Київського митрополита. Історики, які дотримуються літописного датування закладин Софії в 1037 р., вважають, що Тітмар згадує Софійський храм, який був дерев'яним, тому він і згорів. Насправді про дерев'яний Софійський храм в Києві не говорить ані Тітмар, ані якийсь інше давнє джерело. Нікому не відома дерев'яна Софія – вигадка істориків, які в такий спосіб намагаються пояснити безперечно достовірне свідчення Тітмара, чим фактично переінакшують джерело, в якому згадується пожежа не в соборі, а в монастирі святої Софії (in sancte monasterio Sophiae). Надто довільний переклад цих слів Тітмара як «в соборі святої Софії» запропонував польський історик А. Поппе, і його тлумачення, інспіроване датою 1037 р., отримало визнання в науці, «заангажованій» цією датою. Підтримують даний переклад також О. і П. Толочки. Проте переклад, запропонований А. Поппе, є абсолютно безпідставним. На чому він ґрунтується? Поппе, зокрема, стверджує, що начебто для людей середньовічної Німеччини поняття «монастир» і «кафедральний собор» були ідентичними, оскільки Тітмар вживає впереміж слова «монастир» і «головна церква» щодо Магдебурзького і Падерборнського соборів²⁸. Але при цьому він чомусь не зважає на те, що ці храми були *монастирськими*, тобто таке поширене у всьому християнському світі слововживання щодо подібних храмів є цілком зрозумілим. Я вказала на цю обставину ще в своїй монографії 1999 р., де здійснила критичний аналіз концепції Поппе, проте ані він, ані ні хтось інший не відповіли на критику. Вважаю, що головний аргумент Поппе, висунутий ним півстоліття тому, задовго до останніх досліджень Софії, сьогодні просто «не працює». Натомість, якщо припустити, що кам'яна

Софія стояла вже до Ярослава, відповідь прийде сама собою: в 1017 р. згоріли дерев'яні споруди Софійського монастиря, а його кам'яний головний храм уцілів. Так, зокрема, трапилося в Софійському монастирі в 1697 р. Ясно й те, що Софійський кафедральний собор – головний храм могутньої Русі, та ще й через 30 років після її хрещення, не міг бути дерев'яним, тим більше, що поруч стояла чудова «мраморяна» Десятинна церква, в якій до побудови Софії резидувала митрополича кафедра. Усе це приводить до висновку, що Тітмар згадує під 1017/18 рр. ту саму Софію, що збереглася донині.

Свідчення Іларіона і Тітмара на користь висновку про виникнення Софії в другому десятиріччі XI ст. підтверджуються результатами її сучасних натурних досліджень. Хоча Софія містить у собі найбільш достовірні *автентичні* дані щодо часу свого виникнення, О. і П. Толочки їх або ігнорують, або голосливо заперечують. Особливо це стосується останніх, без перебільшення, сенсаційних знахідок датованих графіті, в яких точно зафіксовано час їх написання. За останні роки на фресках в різних місцях Софійського собору знайдено вже 8 графіті, які фактично перекреслюють 1037 р. як час заснування чи завершення Софії – це графіті 1018/21, 1019, 1022, 1028, 1033 (три написи) і 1036 рр. Найбільш ранні з них спостовують і дату 1017 р., адже переконливо свідчать, що вже до 1018/21 – 1019 рр. собор стояв і був прикрашений розписами. Ці графіті широко опубліковані мною у співавторстві з моїм колегою к.і.н. В. Корнієнком у *науковій літературі*, в тому числі – в академічних виданнях²⁹. Та П. Толочко у згаданій публікації в газеті «2000» заявляє, що «исследовательница и ее сотрудники так и не сподобились подготовить серьезную академическую публикацию по своим граффити, не привлекли к их изучению специалистов по русской эпиграфике». Що означає – «не привлекли»? Не взяли в співавтори? Але цього ми і не зобов'язані робити. Не консультувалися? Консультувалися. Не пропонували для наукового обговорення? Пропонували. До того ж усім, хто цікавився цими графіті, ми показували їх безпосередньо в соборі, всі, хто має

свою думку щодо них, мали повну можливість опублікувати її в науці. Посилання на те, що інші дослідники «читають їх інакше» чи взагалі «не читають», бо тут їх, мовляв, немає, є явно неправомочними: будь-яка інша думка має бути опублікована і *верифікована* в науці. Само по собі іншочитання графіті не може вважатися достатньою підставою для спростування нашої точки зору. Адже ми маємо право на можливість відповісти опоненту, щоби читач визначив для себе, хто з нас правий, а хто помиляється. Але в сучасній науці наявні лише наші публікації згаданих графіті, яким намагаються протиставити чийсь неаргументований в строго науковий спосіб судження, хай навіть і на «круглих столах». До речі, сам П. Толочко не вважав за потрібне прийти і побачити ці графіті на власні очі, не познайомився з нашими методами їх дослідження, тим не менш вибудовує цілу теорію про те, як ми їх «неправильно» вивчаємо. Звідки йому відомо, що «делается это без реставраторов, без четкой и документированной фиксации этапов поисковой работы»? Всі ці звинувачення є безпідставними, бо в заповіднику працюють і досвідчені реставратори, з якими ми консультувалися, і необхідна документація ведеться. На сьогодні В. Корнієнком вивчено і взято на *науковий облік* понад 2250 графіті і результатом його 4-х річної надзвичайно трудомісткої і складної роботи стала публікація ним першої частини *наукової монографії* «Корпус графіті Софії Київської». Рецензентами монографії виступили відомі вчені – 3 доктори історичних і доктор філологічних наук (лінгвіст, фахівець з давньоруської писемності). Нашими попередниками опубліковано 311 графіті Софії, але ми сподіваємося на виявлення тут не менше 5000 написів. А з'являються вони не «по мановенію волшебной палочки», як пише П. Толочко, а завдяки новій методиці їх дослідження і колосальній самовідданій праці В. Корнієнка. Що це за методика? Раніше графіті вивчали вибірково, ті, які здавалися найбільш «виграшними», тепер же Корнієнко вивчає їх фронтально (суцільно), досліджуючи буквально кожний сантиметр стіни. І часто буває так, що «непоказові» на зовнішній вигляд графіті несуть у собі

дуже цінну інформацію. Та й технічні засоби сьогодні такі, що можна прочитати те, чого раніше просто не бачили. А в тому, що найбільш ранні датовані написи, та ще й не поодинокі, були виконані не «заднім числом», ми, на відміну від наших опонентів, впевнені: в науці давно встановлено, що середньовічні графіті (в тому числі – софійські) не були ретроспективними, і це не важко довести на прикладах численних графіті Софії. Те, що в них ставилася дата поточного року, відзначав ще відомий дослідник графіті Софії С. Висоцький³⁰. Люди, які залишали написи в соборі, коли вказували певну дату, мали на думці якусь важливу для них подію, молили Бога і святих про допомогу. А та подія, яка вже давно минула, - канула у вічність, Господь вже здійснив щодо неї власну волю. Навіть якщо графіті є лише записом року, без супроводжуючого тексту, - це якась молитва, бо Богу і так відомо, про що Його просять. Отже, згадані датовані графіті – це неспростовні *об'єктивні* факти, що свідчать про виникнення Софії Київської в другому десятиріччі XI ст.

Дуже важливу роль в уточненні часу виникнення Софії Київської відіграють дні її освячень, що збереглися у давніх джерелах, - це 4 листопада і 11 травня. Причому збереглися ці дати не в літописах, а в спеціальних богослужбових книгах – апракосах, що надає їм особливої довіри.

У Мстиславовому Євангелії (бл. 1106 р.) читаємо: **«Ноября 4. Память преподобного отца нашего Иоанникаи. Въ тѣхъ днь сщение святаыя Софiя иже есть в Киѣве граде. Священа Ефремѣмъ митрополитѣмъ»**³¹.

У Псковському Апостолі (1307 р.) освячення Софії в Києві позначено під 11 травня 6460 (952) р.: **«В тѣ же день сщение святаыя Софѣя Кыѣве в лето 6460»**³².

В даних Євангелії-апракос і Апостолі-апракос тексти організовані календарно, відповідно до відправ у певні дні року. В них позначено пам'яті святих та інші церковні свята, тобто ці богослужбові книги мають Святці. У давні часи день освячення кожної церкви був для неї великим річним святом (днем оновлення). Для такого щорічного святкування значення мали лише

дні (число і місяць). Дні освячення Софії Київської, вказані під 4 листопада і 11 травня, ввійшли у Святці всієї Руської Церкви, отже в її літургійну практику. Первісно ці дні мали випасти на неділю, оскільки освячення у неділю (*kyriake*) є загальним правилом, бо всякий храм, тим більше Софійський, присвячується Господу (*Kyrios*) в образ пасхального таїнства заснування Церкви Христової. Особливо важливою є дата Мстиславового Євангелія, створеного в Києві на самому початку XII ст.³³ Тож записи про освячення Софії 4 листопада і 11 травня мають достовірний характер.

Додаткові ж свідчення про освячення Софії митрополитом Єфремом (у Мстиславовому Євангелії) та в 952 р. (у Апостолі 1307 р.) є доданими пізніше, під час переписування Святців. Пізніший характер цих свідчень є очевидним. Зокрема, митрополит Єфрем посідав кафедру з 1054 р., і освячення ним Софії в цьому році ніяк не узгоджується ані з найдавнішими датованими графіті собору, ані з будь-яким іншим джерелом. Освячення ж Софії Київської у 952 р. мало б припасти на часи княжіння Ольги, тому деякі дослідники вважають, що йдеться про освячення збудованої нею якоїсь невідомої за давніми джерелами дерев'яної Софії, що нібито згоріла в 1017 р. Проте у багатій давній літературній традиції про Ольгу немає жодного натяку про заснування нею храму Св. Софії. До того ж Руська Церква не могла щороку святкувати оновлення вже неіснуючої дерев'яної Софії, адже, як свідчать графіті, з другого десятиріччя XI ст. вже стояла кам'яна Софія. Саме її вочевидь стосуються записи про освячення Софії в Києві 4 листопада і 11 травня.

Існування в джерелах двох дат освячення Софії вважають досить загадковим феноменом і пояснюють по-різному. На мою думку, аби зрозуміти, чому в Святцях збереглися дві дати освячення Софії, треба врахувати, що повний чин освячення храму передбачав включення в нього основних моментів його створення, від заснування (освячення місця) до звершення першої літургії (освячення престолу). До того ж Софія мала двох

криторів – Володимира і Ярослава, чим також викликана наявність двох дат її освячення.

Накладаючи на хронологічну канву найбільш ранніх софійських графіті дні освячень Софії, що збереглися в Святцях (4 листопада і 11 травня), я датувала її закладення (посвячення Премудрості Божій) неділею 4 листопада 1011 р., а завершення (освячення-інавгурацію) – неділею 11 травня 1018 р. Саме на ці дати у другому десятиріччі XI ст. випали недільні (Господні) дні, в які за канонами можливо було освятити Софійський собор. Тобто собор був закладений і майже завершений Володимиром в 1011 – 1015 рр., а остаточно закінчений його сином Ярославом наприкінці 1016 – до травня 1018 р. Недарма ціла низка архітектурних і стінописних особливостей Софії свідчить про зміну князя-замовника на стадії її завершення³⁴. У складних умовах першого етапу свого київського княжіння Ярослав спромігся лише закінчити те, що було практично створено його батьком. І ця гучна церковно-політична акція Ярослава дозволила йому якнайкраще заявити про себе як про гідного наступника Володимира.

Цікаво, що дні освячень Софії явно приурочені до днів закладин і освячення Константинополя – Нового Єрусалиму християнського світу: його закладення (посвячення) відбулося в неділю 8 листопада 324 р., а в неділю 11 травня 330 р. місто освятили. Бачимо майже повний збіг дат, щоправда з київською «поправкою» на недільний день, який в 1011 р. випав на 4 листопада. 11 травня 882 і 994 рр. переосвячувався храм Св. Софії Константинопольської після руйнівних землетрусів, тобто цей день мав особливе значення для встановлення феномену спадкоємності й рівності Києва Царгороду, а також ствердження ідеї присвячення столиці Русі, як і столиці Візантії, Богородиці³⁵. Гадаю, що орієнтований на священний взірць час створення собору було підпорядковано концепції Києва як Нового Єрусалиму християнської Русі, осердям якої є Свята Софія з її заглавним образом – Богоматір'ю Орантою, що величається в Акафісті (і здавна величалася в Києві) Нерушимою Стіною. Це підтверджується колосальним

посвятним написом над Богоматір'ю Орантою (символом Небесного Єрусалиму), зображеною в головному вівтарі Софії: «Бог серед нього – нехай не хитається, Бог поможе йому, коли ранок настане» (Пс.45:6). У написі, що цитує 45-й псалом, йдеться про впорядкований Богом непохитний Небесний Єрусалим (у даному контексті – Київ та його кафедрал), надійно захищений Божою присутністю від мороку хаосу – уособлення зла.

У мозаїках і фресках Софії простежується широке і послідовне прославлення замовників собору – княжого подружжя хрестителів Русі Володимира й Анни. Особливо виразно це проступає у світських фресках – княжому груповому портреті у центральній наві і в розписі сходових веж, що ведуть на княжі хори. Княжий портрет раніше визначали як зображення родини Ярослава Мудрого, однак це суперечить датам вищеназваних графіті, що засвідчують появу собору до 1018/21 – 1019 рр. Діти князя зображені на портреті дорослими, між тим як старші сини і дочки Ярослава народились з 1020 по 1032 р. Насправді на фресці зображено родину князя Володимира, він сам і його дружина Анна фігурували в центрі портрета в царському вбранні. Застаріла і гіпотеза, що пов'язує світські фрески веж з візитом княгині Ольги в Константинополь в 957 р. – це суперечить сюжетам фресок та іконографічним канонам. Фрески веж розповідають про більш значиму подію, а саме – про укладення наприкінці X ст. династичного шлюбу князя Володимира і візантійської царівни Анни. Цей шлюб поклав початок хрещенню Русі і тріумфально вивів її на міжнародну арену. В релігійних сюжетах Володимир і Анна прославляються через символічні прообрази – святих, які або були їхніми небесними патронами, або чий діяння повторило княже подружжя³⁶.

Датування Софії 1011 – 1018 рр. підтверджують також результати лабораторних аналізів складу фрескового тиньку і поливи плит підлоги Десятинної церкви і Софії Київської. Дослідники порівняли фресковий тиньк Софії з *первісним* тиньком Десятинної церкви, тобто з тим, який походить не з її добудов чи перебудов, а з тим, який вони вважають рештками стінопису

Десятинної церкви, виконаному наприкінці X ст. Ось їхній висновок: «Єдиною пам'яткою, яка має фресковий тиньк, повністю ідентичний за складом розчину первісному тиньку Десятинної церкви... є Софійський собор у Києві. Тут особливо треба підкреслити використання такого наповнювача, як шлак від виробництва смальти, що присутній і в Софійському тиньку... В інших пам'ятках подібний шлак зустрічається як виняток. Тож є підстави припускати, що між малярами, які були запрошені князем Володимиром для розпису Десятинної церкви, і тими, хто працював у Софійському соборі, існував спадкоємний зв'язок». Також і стиль стінопису обох храмів виявляє між собою близькі аналогії³⁷. А ось що пише відома дослідниця Т. Макарова стосовно плит підлоги: «Строительные мастерские также занимались производством поливных плиток для пола. Интересно, что плитки из Десятинной церкви и Софии Киевской очень близки по технологии и декоративному оформлению. Петрографическое исследование показало, что для их изготовления использовалась одинаковая глина (двух сортов). Спектральный анализ поливы выяснил, что она сварена по одному рецепту. Это свинцово-кремнеземная полива, приглушенная повышенным содержанием олова, с железом, примененным в качестве красителя... Эти плитки – продукция первых на Руси мастерских поливной керамики – и в Десятинной церкви (X в.), и в Софии (XI в.) абсолютно одинаковы, что свидетельствует о непрерывности работы керамических мастерских, возникших в Киеве в X в.»³⁸. Усе це – знов-таки *об'єктивне свідчення* хронологічної близькості обох храмів, зведених «мастерами от Грець», запрошених Володимиром наприкінці X ст. для будівництва Десятинної церкви.

Цікаві результати в цьому сенсі дали новітні археологічні дослідження біля Софії. Були виявлені рештки потужного виробничого комплексу з виготовлення різноманітних будівельних матеріалів. Як відомо, такі комплекси виявлено і на будівельних майданчиках біля Десятинної церкви та Успенського собору, оскільки існувала стійка візантійська традиція

створювати подібні комплекси, що обслуговували будівництво та декорування храмів. Дослідники вважають, що комплекс біля Софії, виникнення якого завдяки керамічному матеріалу датується ними початком XI ст., «безумовно, має відношення до масштабних будівельних робіт кінця X – початку XI ст., пов'язаних із спорудженням численних кам'яних культових та світських споруд давнього Києва. Досліджений виробничий комплекс, без сумніву, також можна пов'язати з початком будівництва Софійського собору»³⁹. Оскільки для Ярослава широко розгорнути будівництво Софії в непевних для нього умовах 1017 р. було недоцільно та й неможливо, вважаю, що є всі підстави пов'язувати появу даного комплексу зі створенням собору за Володимира.

Недарма джерела кінця XVI – XVIII ст. зафіксували стійку київську традицію, що говорила про створення чи заснування Софії Володимиром. Наприкінці XVI ст. Софію відвідали іноземні мандрівники Мартин Груневег (1584) і Еріх Лясота (1594), які записали в своїх щоденниках (вірогідно, зі слів кліриків Софії), що собор побудував хреститель Русі князь Володимир⁴⁰. Та найбільш значимим є те, що в самій Софії вказувався точний час її заснування – це 1011 рік! Саме цим роком датувався початок будівництва Софійського собору в двох його головних написах – титульному (імовірно, кінця XVI ст.) над входом⁴¹ і ктиторському (1634 р.) митрополита Петра Могили на попружних арках під центральним куполом. Особливо важливим є напис митрополита Петра Могили, цитований документами XVIII ст. і зафіксований на нещодавно опублікованій світлині 1930-х рр. Напис Петра Могили, що стисло вмещав у собі "весь літопис найголовніших епох цього собору" було видалено під час реставраційних робіт у 1953 р.

На виявлених довоєнних негативах та фотографіях зміст зафіксованих фрагментів напису підлягає прочитанню. Читався цей художньо оформлений текст, починаючи з північної сторони, так само, як "прочитуються" підкупольні фрескові композиції христологічного циклу. Перша частина тексту містить дату закладин собору: **"Изволениєм Божіємъ нача здатися**

сей Премудрости Божія храмъ въ лѣто ДІА ... " [1011]. Останні дві букви, що мають цифрове значення, записані в інверсійному порядку: А – 1 над І – 10, що було характерним для слов'янського письма⁴².

Петро Могила зовсім не намагався приписати честь створення Софії Володимирі, як це здається П. Толочку, адже цитована фраза напису завершується словами: **«благочестивым князем и самодержцем всея России Ярославом-Георгием Владимировичем»**. Тут бачимо явну суперечність: Софія почала будуватися в 1011 р., тобто за 4 роки до смерті Володимира, проте чомусь не ним, а його сином Ярославом, який княжив тоді в Новгороді. Безумовно, Могилі було відомо з літописів, що Софія побудована Ярославом, і він, безперечно, знав, що Ярослав сів у Києві лише наприкінці 1016 р., проте щось-таки змусило його поставити в напису не літописні 1017 чи 1037, а саме 1011 рік. Це можна пояснити тільки тим, що Могила мав у своєму розпорядженні якісь неспростовні дані, що змусили його вказати цю дату в своєму ктиторському написі. Тут можна висловити низку припущень, деякі з яких навела в своїх книжках⁴³. Ось одна з версій: Могила міг володіти невідомими нам документами софійського архіву, що згорів у 1697 р. Адже, як відомо, він збирав до Софії різні святині, до числа яких, певна річ, входили також старовинні книги, грамоти тощо. Особливо він цікавився давніми церковними обрядами, оскільки підбирав матеріали для свого знаменитого Требника (1646). Саме у цьому Требнику він наводить повний чин освячення храму, від його заснування до освячення престолу.

Напис Могилі – не «частное мнение иерарха», як вважає П. Толочко, а офіційний документ, що ввійшов наприкінці XVIII ст. в «Описи Київського намісництва»⁴⁴. Цей напис з датою 1011 р. зафіксовано і в рукопису «Катедральный Киево-Софийский монастырь и его наместники», складеному бл. 1770 р. кафедральним писарем Яковом Вороньковським і виданому ще в XIX ст. П. Лебединцевим⁴⁵. Він був високо освіченою людиною, що добре зналася на документах і склала першу історію Софійського монастиря, що нині зберігається в ЦДІАУК⁴⁶. Початок рукопису містить стислий опис

історії собору, повністю і без ждних змін повторюючи напис Петра Могили і описи Київського намісництва, що саме по собі засвідчує офіційний характер дати 1011 рік, яка фактично визнавалася до кінця ХУІІІ ст., тобто до того моменту, коли царським урядом було уніфіковано всі офіційні дані щодо включених до складу імперії українських земель. Лише після 1795 р., з утворенням Київської губернії, стверджується «хрестоматійна» літописна дата 1037 р. Тоді її і поставили в напису поверх затинькованої дати 1011 р. За реставраційних робіт середини ХІХ ст. дату 1011 р. знову відкрили, в 1930-ті рр. напис з цією датою сфотографували, а в 1953 р. його взагалі зняли як такий, що «випадав із загального характеру стародавньої реставрації». Хоча про все це говориться в моїх публікаціях, проте, як і чимало іншого, не взято до уваги Толочками, та й, судячи по всьому, взагалі їх не цікавить, бо, мовляв, «не має наукового характеру». А чому, власне, не має? Адже ж базується на вивченні Софії, архівних документів, реставраційних звітів, зрештою, усього кола літератури.

Насамкінець хочу зазначити, що шельмування опонента – не кращий спосіб дискусії. Як усякий дослідник, я маю право на власну точку зору, тим паче, що вона випрацьована в результаті багаторічного вивчення Софії. Звісно, що в питанні датування собору (як, втім, і датування Києва, 1500-річчя якого визначив П. Толочко, що ініціював пишні урочистості з цієї нагоди на державному рівні) ніхто не може претендувати на істину в останній інстанції. Тим не менш 1011 рік, офіційно визнаний нашими авторитетними попередниками як рік заснування Софії, знайшов сьогодні вагоме підтвердження завдяки знахідкам у ній датованих графіті, і цей рік є найбільш вірогідною датою для святкування 1000-річного ювілею собору.

¹ ПСРЛ. – Т. 3: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. - М.: Языки русской культуры, 2000. – С.15

² Там само. – С.16

³ Там само. – С.180

⁴ Там само

- ⁵ Толочко А. Догадка о происхождении «ранней» даты основания Софийского собора в Киеве//*Ruthenica VIII* (2009). - С.209
- ⁶ ПСРЛ. – Т. 1: Лаврентьевская летопись. – М.: Языки русской культуры, 1997. – Стп.151
- ⁷ Полевой Н. История русского народа. – М., 1829. – Т.1. – С.251-254
- ⁸ Ляскоронский В. Эймундова сага как исторический источник для древнего периода русской истории. Рукопис. ІР НБУВ, ф.Х, спр. 11502. Арк.1.
- ⁹ Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. – К.1998. – С.14, 16
- ¹⁰ Там само. – С.148
- ¹¹ Толочко А. Вказ. пр. – С.211
- ¹² Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – СПб.,1908. – С.167-168, 362-363
- ¹³ Там само. – С.366-367
- ¹⁴ Там само. – С.167-168
- ¹⁵ Толочко П.П. Новые археологические исследования (1963-1978)// Новое в археологии Киева. – К., 1981. – С.18-20
- ¹⁶ Никитенко Н.Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика. – К., 1999. – С.200-201
- ¹⁷ Толочко П. Ярослав Мудрый. – К., 2002. – С.144
- ¹⁸ ПСРЛ. – Т. 1: Лаврентьевская летопись. – Стп.151
- ¹⁹ Молдован А.М. Слово о законе и благодати Илариона. – К.:Наукова думка, 1984. – С.97
- ²⁰ Там само. – С.70
- ²¹ Розов Н.Н. Синодальный список сочинений Илариона – русского писателя XI века//*Slavia*. – 1963. – R.32, ses. 2.- С. 147.
- ²² Никитенко Н.Н. Русь и Византия... - С.206-210
- ²³ Толочко П.П. Київ і Русь. Вибрані твори. 1998 – 2008 рр. – К., 2008. – С.143-144
- ²⁴ Молдован А.М. Вказ. пр. – С.99
- ²⁵ Там само. – С.95
- ²⁶ Там само. – С.97
- ²⁷ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – С.1
- ²⁸ Poppe A. The buildind of the church of St. Sophia in Kiev // *Journal of Medieval History*. - Amsterdam, 1981. - Vol. 8. – P.17
- ²⁹ Нікітенко Н., Корнієнко В. Найдавніші датовані графіті Софії Київської // Праці Центру пам'яткознавства. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 244-260; Нікітенко Н., Корнієнко В. Найдавніші графіті Софії Київської та її датування // Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – К., 2008. – Вип. 7: До ювілею професора Василя Іринарховича Ульяновського. – С. 365-399; Нікітенко Н. М., Корнієнко В.В. Найдавніші графіті Софії Київської та датування собору // Пам'ятки Національного заповідника “Софія Київська”: культурний діалог поколінь. Матеріали ІV міжнародної наукової конференції “Софійські читання”. Київ, 25-26 жовтня 2007 р. – К., 2009. – С. 417-443; Никитенко Н.Н., Корниенко В.В. Древнейшие датированные граффити Софии Киевской // *Архитектурное наследство*. – Москва, 2009. – Вып. 51. – С. 5-13; Нікітенко Н.М., Корнієнко В.В. Есхатологічні дати в графіті на фресках Софії Київської як історичне джерело // *Архіви України*. – 2009. – № 6 (листопад-грудень). – С. 43-63; Корнієнко В.В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). – Ч.1: Приділ св. Георгія Великомученика. – К., 2010; Корнієнко В.В. Найдавніше датоване кириличне графіті Софії Київської: нова знахідка // Пам'ятки Національного заповідника “Софія Київська”: культурний діалог поколінь. Матеріали ІV міжнародної наукової конференції “Софійські читання”. Київ, 25-26 жовтня 2007 р. – К., 2009. – С. 444-445; Нікітенко Н., Корнієнко В. Нововиявлені ранні датовані графіті на фресках Софії Київської та їх історичний контекст (записи №1684, №2126 та №2204// *Архіви України*. – 2010 (у друку).

- ³⁰ Высоцкий С.А. Средневековые надписи Софии Киевской. – К., 1976. – С.199-200
- ³¹ Апракос Мстислава Великого / Под ред. Л.П. Жуковской. – М., 1983 – С. 234 (174 г)
- ³² ГИМ. ОР. Син. 722. Л. 166
- ³³ Уханова Е.В. Мстиславово евангелие в древнерусской культуре конца XI – начала XII в.: история, кодикология, текстология рукописи//Palaeoslavica. – Т.XIV. – 2006. – С.14 - 24.
- ³⁴ Никитенко Н.Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика. – К., 1999. – С.230-241
- ³⁵ Лисовой Н.Н. Под знаком Софии (к предыстории идеи «Третьего Рима») // Римско-константинопольское наследие на Руси: идея власти и политическая практика. М., 1995. - С.63
- ³⁶ Див. Никитенко Н.Н. Русь и Византия...; Ї ж. Святая София Киевская. – К., 2008; Ї ж. Собор Святой Софии в Киеве. – М., 2008.
- ³⁷ Ганзенко Л., Коренюк Ю., Меднікова О. Нові дослідження археологічних колекцій стінопису Десятинної церкви та прилеглих споруд. *До 1000-ліття освячення // Церква Богородиці Десятинна в Києві/ Наук. ред. П. Толочко. – К., 1996. С.73.*
- ³⁸ Макарова Т.И. Поливная посуда. Из истории керамического импорта и производства Древней Руси //Свод археологических источников. Вып. Е1-38. – М., 1967. С.36-37
- ³⁹ Ієвлев М., Козловський А. Забудова центральної частини «міста Ярослава» поблизу Софійського собору в XI ст.// Ruthenica VIII (2009). - С. 150.
- ⁴⁰ Ісаєвич Я.Д. Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь: Культура, традиції. – К.: Наукова думка, 1982. - С. 122-124; Сборник материалов... - С.16
- ⁴¹ [Лебединцев П.Г.]. О наружности Киевского Софийского собора в древнем виде// Киевские епархиальные ведомости, 1862, №7
- ⁴² Рясная Т.М. Втрачені ктиторовські написи Софії Київської// Могилянські читання. Зб. наук. праць Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. – К., 2009. – С.114 – 120; Ї ж. З історії поповнення втрат на мозаїчних композиціях Софії Київської// Пам'ятки Національного заповідника “Софія Київська”: культурний діалог поколінь. Матеріали IV міжнародної наукової конференції “Софійські читання”. Київ, 25-26 жовтня 2007 р. – К., 2009. – С.509-512
- ⁴³ Никитенко Н.Н. Русь и Византия... - С.54-57; Ї ж. Святая София Киевская. – С.52-53
- ⁴⁴ Описи Київського намісництва 70-80 років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела. – К., 1989. – С. 32, 189, 292
- ⁴⁵ Катедральный Киево-Софийский монастырь и его наместники//КЕВ. – 1864. - №13. – С.412
- ⁴⁶ ЦДАУК. – Ф.129: Киево-Софійський монастир, оп.1. – Спр.10. Заметки к истории монастыря. 1758-1760 г.

Анотація

У статті обґрунтовується датування Софії Київської 1011-1018 рр. та доводиться, що 2011 рік є найбільш вірогідною датою для святкування 1000-річчя заснування храму.